

УДК 341.9 : 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.20>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДОВИХ СПРАВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ОБМЕЖЕННЯМ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ІМУНІТЕТУ ІНОЗЕМНОЇ ДЕРЖАВИ

Бортнік О.Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7816-0387>

Степаненко Т.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2323-987X>

Бортнік О.Г., Степаненко Т.В. Особливості розгляду судових справ, пов'язаних із обмеженням юрисдикційного імунітету держави.

У статті досліджуються питання визначення особливостей процедури розгляду судом цивільних справ за позовами до іноземної держави, що пов'язані із обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави. Проаналізовано зміст Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р., положення яких визнані міжнародними та національними судами як такі, що відображують норми міжнародного звичаєвого права. Звернено увагу на те, що окрім визначення форми, в якій може мати місце відмова держави від імунітету, переліку категорій справ, у яких держава не користується імунітетом в суді іншої держави-учасниці, вказані міжнародні акти також закріплюють процедурні правила судового розгляду відповідних справ, зокрема вимоги щодо обов'язкового інформування іноземної держави про поданий до неї позов та результати його розгляду. Зазначено, що згідно з нормами міжнародного звичаєвого права у випадку незастосування юрисдикційного імунітету іноземної держави-відповідача, однією з обов'язкових складових процедури розгляду судом вимоги до відповідача-іноземної держави є належне повідомлення відповідача-іноземної держави про пред'явлені до неї позовні вимоги та про результати їх розгляду судом. Невиконання наведених процедурних вимог може створити в майбутньому перешкоди для подальшої реалізації судових рішень у відповідних справах, зокрема, щодо можливості звернення цих судових рішень до примусового виконання на території інших держав. Зазначено, що у справах про відшкодування шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну фізичних осіб внаслідок збройної агресії РФ, позиція Касаційного цивільного суду

у складі Верховного Суду про відсутність необхідності повідомляти країну-відповідача про судові провадження за відповідним позовами є спірною. Звернено увагу, що відповідна практика національних судів здійснюється у порушення інституалізованих міжнародною спільнотою правил формальної, змістовної та процедурної справедливості, обмежує легітимні інтереси осіб, що зазнали шкоди від військової агресії, переводячи їх права у статус легітимних очікувань, оскільки може мати негативні наслідки для реалізації судових рішень, з огляду на проаналізовані положення міжнародного права. Зроблено висновок про необхідність врегулювання питання повідомлення держави-відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну фізичних осіб внаслідок збройної агресії РФ.

Ключові слова: юрисдикційний імунітет держави, судовий імунітет, імунітет в праві, ефективність судочинства, справедливий судовий розгляд, цивільне судочинство за участю іноземних осіб.

Bortnik O.G., Stepanenko T.V. Peculiarities of consideration of court cases related to the limitation of jurisdictional immunity of the state.

The article examines the issue of defining the specifics of the procedure for consideration of civil cases by a court of claims against a foreign state, which are related to the limitation of the jurisdictional immunity of the state. The authors analyzed the content of the European Convention on State Immunities of 1972 and the UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property of 2004, the provisions recognized by international and national courts as reflecting norms of customary international law. Attention is drawn to the fact that, in addition to defining the form

in which the state may waive immunity, the list of categories of cases in which the state does not enjoy immunity in the court of another participating state, the specified international acts also establish the procedural rules for the trial of relevant cases, in particular requirements for mandatory informing of a foreign state about a lawsuit filed against it and the results of its consideration. It is noted that by the norms of customary international law, in the case of non-application of the jurisdictional immunity of the defendant foreign state, one of the mandatory components of the procedure for consideration of the claim against the defendant foreign state by the court is the proper notification of the defendant foreign state about the allegations presented to it and about the results of their consideration by the court. Failure to comply with the above procedural requirements may create obstacles to the further implementation of court decisions in relevant cases regarding the possibility of applying these court decisions for enforcement on the territory of other states. It is noted that in cases of compensation for damage caused to the life, health, and property of natural persons because of the armed aggression of the Russian Federation, the position of the Civil Court of Cassation as part of the Supreme Court on the lack of need to notify the defendant country of legal proceedings on the relevant claims is controversial. Attention is drawn to the fact that the relevant practice of national courts is carried out in violation of the rules of formal, substantive, and procedural justice institutionalized by the international community, limits the legitimate interests of persons who have suffered damage from military aggression, transferring their rights to the status of legitimate expectations, as it can have negative consequences for the implementation of judicial decisions, taking into account the analyzed provisions of international law. A conclusion was drawn on the need to settle the issue of notification of the respondent state in cases of compensation for damage caused to the life, health, and property of individuals because of the armed aggression of the Russian Federation.

Key words: jurisdictional immunity of the state, judicial immunity, immunity in law, effectiveness of judicial proceedings, fair trial, civil proceedings involving foreign persons.

Постановка проблеми. Питання юрисдикційних імунітетів іноземних держав та їх власності на сьогодні є вельми актуальними, зокрема, в контексті питань відшкодування шкоди, завданої життю смертю фізичної особи, здоров'ю та майну фізичних осіб внаслідок збройної агресії РФ. В Україні правовому врегулюванню питань юрисдикційного імунітету іноземної держави в цивільному судочинстві присвячено статтю 79 частину першу Закону України «Про міжнародне приватне право» [1], якою закріплено абсолютний юрис-

дикційний імунітет іноземних держав, заснований на суверенній рівності держав, відповідно до якої рівний не має влади або юрисдикції над рівними, що формально обмежує національні суди у розгляді будь-яких позовів до РФ без її згоди та унеможливує забезпечення ефективного захисту порушених прав.

Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду (далі – КЦС ВС) було прийнято декілька постанов, в яких сформульовано правову позицію, зокрема що «...після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни» [2]; «... Російська Федерація не має підстав посилатися на імунітет для уникнення відповідальності за заподіяні збитки майну позивача» [3].

Нагальність питання юридичного захисту порушених особистих немайнових і майнових прав та законних інтересів фізичних осіб, а також вищезазначені правові позиції КЦС ВС, спричинили в українській юридичній спільноті жваві дискусії щодо належної аргументованості та обґрунтованості правової позиції КЦС ВС з огляду на норми міжнародного приватного права, зокрема, щодо порядку та можливості виконання судових рішень за рахунок майна РФ, що знаходиться на території інших держав. При цьому переважна більшість учасників цих дискусій звертають основну увагу на підхід до правової аргументації та наслідків тлумачення обраних підстав позбавлення держави-агресора юрисдикційного імунітету під час розгляду справ національними судами [4–7 та ін.]. Підтримуючи позиції учасників дискусії щодо неоднозначності та потенційної недостатності підстав делікту, вважаємо за необхідне звернути увагу також на процесуальні вимоги до судового розгляду справ, що стосуються юрисдикційного імунітету держави, і які, рівно як і правові підстави позбавлення іноземної держави юрисдикційного імунітету, впливають на можливості реально виконання судових рішень за межами України шляхом накладення стягнення на активи держави-агресора.

Стан опрацювання цієї тематики. Більшість фундаментальних праць з питань юрисдикційного імунітету держави у вітчизняній юридичній науці було розроблено ще за радянських часів і спрямовано на обґрунтування необхідності надання державі абсолютного імунітету. Після здобуття Україною незалежності питання юрисдикційних імунітетів держави на дисертаційному рівні досліджувались Корнійчуком Є.В. (2008 р.), Гренком О.Т. (2009 р.), Ніколаєвим І.С. (2006 р.). На рівні наукових публікацій проблеми юрисдикційного імунітету держави розглядалися

Борщевською О., Ведькалом В.А., Гадірлі Т.А., Дружченко Ю.М. та ін. Переважна більшість цих робіт присвячена дослідженню правової природи юрисдикційного імунітету держав та їхньої власності, його видів та їх закріплення в основних правових системах світу та міжнародному приватному праві, аналізу імунітету держави, виходячи з базових міжнародних конвенцій, зокрема, аналізу випадків, коли держава не користується імунітетом в суді іншої держави. Процесуальні аспекти судового розгляду справ, що стосуються таких обмежень юрисдикційного імунітету, авторами не розглядалися.

Метою статті є визначення окремих процесуальних аспектів розгляду національними судами справ, що стосуються обмеження юрисдикційного імунітету іноземної держави, що безпосередньо мають вплив на ефективність судового захисту у цих справах, зокрема, з огляду на реальність їх виконання в іноземних юрисдикціях.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні на врегулювання питань юрисдикційних імунітетів держав та їх власності спрямовано Європейську конвенцію про імунітет держав 1972 р. (далі – Європейська конвенція) [8] та Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р. (далі – Конвенція ООН) [9]. Попри те, що Європейська конвенція ратифікована лише вісьмома державами-членами Ради Європи, а Конвенція ООН до цього часу ще не набрала чинності, їх положення визнані міжнародними та національними судами як такі, що відображують норми міжнародного звичаєвого права. Навіть у тих випадках, коли суди сумніваються у правовому статусі Конвенції ООН, посилення на неї стали нормальною практикою в ході судових розглядів і міжнародними судовими установами (ЄСПЛ [10–12], Міжнародний Суд [13]), і національними судами. Правила щодо обмеження імунітету, викладені в зазначених конвенціях, у більшості країн застосовуються на підставі міжнародного звичаю та через застосування рішень міжнародних судових установ, що є прийнятним для України зокрема. Положення Конвенції ООН включено до національного законодавства, зокрема, Іспанія, Швеція та Японія. У деяких державах положення Конвенції ООН введено в дію лише частково.

Конвенція ООН та Європейська конвенція втілюють концепцію обмеженого юрисдикційного імунітету держави. Окрім визначення форми, в якій може мати місце відмова держави від імунітету, переліку категорій справ, у яких держава не користується імунітетом в суді іншої держави-учасниці, конвенції також закріплюють процедурні правила судового розгляду відповідних справ, зокрема вимоги щодо обов'язкового інформування іноземної держави про поданий до неї позов та результати його розгляду.

Так, відповідно до статті 16 Європейської конвенції компетентні органи держави, де відбувається судовий розгляд, передають оригінал чи копію документів, на підставі яких порушується судова справа; копію будь-якого судового рішення, ухваленого проти держави-відповідача у разі його неявки, дипломатичним шляхом міністерству закордонних справ держави-відповідача для передачі у разі потреби компетентному органу. У разі потреби ці документи супроводжуються перекладом на мову або одну з офіційних мов держави-відповідача. Вважається, що зазначені судові розпорядження або повідомлення про документи, здійснені належним чином, якщо вони отримані міністерством закордонних справ держави-відповідача. Строк, протягом якого держава-відповідач має з'явитися до суду або вдатися до шляхів оскарження заочного судового рішення, починає обчислюватися через два місяці після дати отримання міністерством закордонних справ документа про порушення судової справи чи копії вищезгаданого судового рішення. Якщо ж строк явки до суду та застосування шляхів оскарження заочного судового рішення встановлюється судом, він не може встановити державі строк, що становить менше двох місяців після дати отримання міністерством закордонних справ документа про відкриття судової справи чи копії судового рішення. Якщо Договірна держава не з'явилася на судовий розгляд, заочне судове рішення може бути ухвалено проти неї лише у тому випадку, якщо встановлено, що іноземній державі був вручений документ про порушення судової справи та що судом було дотримано строк явки відповідно до вищенаведених положень. Наслідком недотримання таких вимог щодо належного інформування держави-відповідача є те, що згідно з пунктом 2 d статті 20 Договірна Держава не зобов'язана виконувати судові рішення, якщо не було дотримано положень статті 16 і якщо держава не з'явилася до суду або не вдалась до оскарження судового рішення, ухваленого заочно [8].

Стаття 22 Конвенції ООН передбачає, що вручення документів про судовий розгляд судовим наказом або іншим документом про відкриття справи проти держави здійснюється відповідно до будь-якої застосовної міжнародної конвенції, яка перебуває в силі для держави суду та відповідної держави; або відповідно до будь-якої спеціальної угоди про вручення документів між позивачем та відповідною державою, якщо це не виключається законом держави суду. У разі відсутності такої конвенції або спеціальної угоди вручення відбувається шляхом направлення дипломатичними каналами міністерству закордонних справ відповідної держави (вручення документів про судовий розгляд вважається здійсненим після отримання цих документів міністерством закордонних справ) або будь-яким іншим способом, який визнається

відповідною державою, якщо це не виключається законом держави суду. Ці документи супроводжуються, при необхідності, перекладом офіційною мовою або однією з офіційних мов відповідної держави.

Ухвалення судом заочного рішення проти іноземної держави згідно із статтею 23 Конвенції ООН необхідно дотримання низки умов:

1) дотримано вимоги статті 22 Конвенції ООН щодо вручення судових документів іноземній державі;

2) сплив не менше чотирьох місяців з дати здійснення вручення судового наказу або іншого документа про порушення розгляду або з дати, коли таке вручення вважається здійсненим відповідно до пунктів 1 та 2 статті 22;

3) Конвенція ООН не перешкоджає суду здійснювати юрисдикцію.

Один екземпляр будь-якого заочного рішення, ухваленого проти держави, що супроводжується, при необхідності, перекладом офіційною мовою або однією з офіційних мов відповідної держави, направляється їй у спосіб, визначений пунктом 1 статті 22 (як і направлення документів про судовий розгляд). Строк для подання заяви про скасування заочного рішення становить не менше чотирьох місяців і відрховується з дати, коли примірник цього рішення був отриманий або вважається одержаним відповідною державою [9].

Таким чином, згідно з нормами міжнародного звичаєвого права у випадку незастосування юрисдикційного імунітету іноземної держави-відповідача однією з обов'язкових складових процедури розгляду судом вимоги до відповідача-іноземної держави є належне повідомлення відповідача-іноземної держави про пред'явлені до неї позовні вимоги та про результати їх розгляду судом. Невиконання наведених процедурних вимог може створити в майбутньому перешкоди для подальшої реалізації судових рішень у відповідних справах, зокрема, щодо можливості звернення цих судових рішень до примусового виконання на території інших держав.

Отже, виконання рішення суду України в іноземній державі, за загальним правилом, здійснюється на підставі міжнародних договорів (двосторонніх, багатосторонніх) або ж, за відсутності відповідного договору, за принципом взаємності. При цьому буде застосовуватись процесуальне законодавство держави суду, до якого особа звертатиметься для виконання судового рішення. Особа, яка бажає отримати стягнення з держави-агресора за кордоном, має звернутися до іноземного суду з клопотанням про надання дозволу на виконання рішення суду України / визнання рішення (назва та форма документа можуть відрізнятися в залежності від країни суду та законодавства). Для визнання і виконання судового рішення має відповідати декільком критеріям, одним із

ключових серед яких є належне повідомлення відповідача у справі.

Належне повідомлення відповідача у справі є однією з обов'язкових умов забезпечення права на справедливий суд, що гарантується Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [14], і є необхідною умовою подальшого визнання та виконання відповідного судового рішення в іноземній державі. Зокрема, відповідно до п. а) частини 1 ст. 7 Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах (набуває чинності для України з 01.09.2023) у визнанні або виконанні судового рішення може бути відмовлено, якщо документ, на підставі якого порушено провадження або еквівалентний документ, який містить виклад основних елементів позову, не був вручений відповідачу завчасно та у спосіб, щоб надати йому можливість організувати свій захист, за винятком випадків, коли відповідач з'явився до суду та надав пояснення у справі та не оскаржив факт неналежного вручення в суді ухвалення рішення, за умови, що законодавство держави ухвалення дозволяло оскаржити вручення, або був вручений відповідачу у запитуваній Державі у спосіб, що є несумісним з основоположними принципами запитуваної Держави стосовно вручення документів [15].

Відповідно до п. б) ст. 55 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах, у визнанні рішень та у видачі дозволу на примусове виконання може бути відмовлено у випадках, якщо відповідач не прийняв участі в процесі внаслідок того, що йому або його уповноваженому не був вчасно та належно вручений виклик до суду [16].

З огляду на зазначене, на наше переконання, потребує додаткового осмислення та врегулювання питання повідомлення держави-відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією. Адже, окрім висновків щодо відсутності юрисдикційного імунітету РФ у відповідних справах вищезгадані на початку цієї статті постанови КЦС ВС містять положення про відсутність необхідності повідомляти країну-відповідача про судові провадження за відповідним позовами. Зокрема, у Постанові від 14.04.2022 р. визначено, що «...немає потреби додатково повідомляти відповідача РФ про відкриття касаційного провадження у справі та призначення справи до розгляду у зв'язку з вчиненням РФ збройної агресії проти України та запереченням нею суверенітету Української держави... Відомості про зазначені процесуальні рішення оприлюднено в Єдиному державному реєстрі судових рішень, відомості якого є загальнодоступними у мережі Інтернет, про судовий розгляд справи, що переглядається, своєчасно повідомлено на офіційному сайті Верховного Суду» [2]. У Постанові від 18.05.2022 р.

зазначається, що «...у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року Україна розірвала дипломатичні відносини з Росією, що у свою чергу з цієї дати унеможливує направлення різних запитів та листів до посольства Російської Федерації в Україні у зв'язку із припиненням його роботи на території України» [3].

Маємо зазначити, що зазначені позиції КЦС ВС щодо відсутності необхідності інформування держави-відповідача сприйняті судами першої та апеляційної інстанцій, відтворюється ними в ухвалених рішеннях в аналогічних справах¹. Проте, відповідна практика здійснюється у порушення інституалізованих міжнародною спільнотою правил формальної, змістовної та процедурної справедливості, обмежує легітимні інтереси осіб, що зазнали шкоди від військової агресії, переводячи їх права у статус легітимних очікувань, оскільки може мати негативні наслідки для реалізації судових рішень, з огляду на проаналізовані положення міжнародного права. Викликає інтерес позиція О. Водянікова, відповідно до якої правові висновки КЦС ВС мають розглядатись виключно як відсутність необхідності запитувати згоду на залучення держави-агресора до участі у справі як відповідача або третьої особи. Вона не означає, що можна нехтувати вимогою про належне повідомлення відповідача. Правник висловлює обґрунтовані побоювання, що порушення цієї засадничої вимоги може мати ті наслідки, що іноземний суд не матиме вибору, окрім як з формальних підстав відмовити у визнанні та виконанні українського судового рішення у разі її недотримання [7]. Водночас, позиції КЦС ВС сформульовані досить чітко: «немає потреби додатково повідомляти відповідача РФ про відкриття касаційного провадження», «дотримання процедури повідомлення країни-агресора щодо участі її у справі та зупинення провадження у справі не сприятиме захисту прав позивача та принципу ефективності судового процесу в умовах агресії». Водночас, ефективному відновленню у правах при визнанні та виконанні рішення в інших країнах може не сприяти порушення вимог рівності як важливого складника справедливого судового розгляду та незабезпечення доступу до суду як самостійної правової цінності, не заважаючи на агресивні та недобросовісні дії відповідача у справі. Отже мають бути належні підстави для відходу від процедурних, а не матеріальних вимог при тлумаченні норм та принципів міжнародного права, мають бути здійснені спроби

віднаходити легітимну та прийнятну альтернативу повідомлень у відповідних справах, продемонструвавши розумні та достатні зусилля з забезпечення права на доступ до правосуддя, публічний судовий розгляд. Дійсно, Україною розірвано дипломатичні відносини з РФ, що унеможливує направлення повідомлень, запитів та листів до посольства РФ в Україні, а РФ як сторона у аналогічних справах щодо цих питань чинила недобросовісно чи відмовляла в участі у судових процесах. Проте, вимога щодо повідомлення держави-агресора як відповідача та надання строку відповідачеві для звернення з заявою має бути виконана. При цьому, вважаємо, що таке повідомлення може бути здійснено не лише національним судом, зокрема у формі оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, що застосовується у судовій практиці, а можливе й шляхом передачі й безпосередньо позивачем шляхом направлення повідомлень на електронну адресу, шляхом направлення поштових повідомлень з іншої країни тощо.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, можна зазначити, що ефективність судового захисту порушених збройною агресією РФ особистих немайнових і майнових прав та законних інтересів фізичних осіб пов'язана з можливістю реального виконання рішень національних судів, зокрема в іноземних юрисдикціях. Для такого визнання та виконання судового рішення за межами України воно має відповідати матеріальним та процедурним критеріям, одним із ключових серед яких є належне повідомлення держави-відповідача у справі. Відсутність необхідності запитувати згоду на залучення держави-агресора до участі у справі як відповідача може мати місце, проте не означає нехтування нормами міжнародними права про належне повідомлення відповідача, яке може бути здійснено не лише судом, зокрема у формі оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, а й безпосередньо позивачем шляхом направлення повідомлень на електронну адресу, шляхом направлення поштових повідомлень з іншої країни тощо з подальшим відображенням цього в тексті судового рішення та матеріалах справи. В умовах перехідного періоду та актуалізації впровадження стратегії перехідного правосуддя в цілому та для процедур повідомлень у зв'язку з репараціями жертвам має значення залучення інституцій третіх країн, міжнародної ініціативи України щодо створення інституцій спеціальної, змішаної, інтернаціоналізованої юрисдикції, інших гібридних судових механізмів тощо.

<?> Див. Наприклад, Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 10.06.2022: справа № 638/3891/22, провадження № 2/638/1643/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105123192> (дата звернення: 24.03.2023); Рішення Дзержинського районного суду м. Харкова від 24.03.2023: справа № 760/26648/20, провадження № 2/760/1580/22// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109891310> (дата звернення: 19.04.2023) та ін.

Відповідний підхід лише сприятиме дотриманню міжнародних процедурних вимог розгляду судами справ, що пов'язані з обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави, надасть можливість отримати виконання рішення в іноземній державі (з урахуванням інших критеріїв задоволення клопотання про надання згоди на виконання рішення в іноземній державі), буде свідчити про виконання Україною взятих на себе зобов'язань щодо дотримання вимог верховенства права, не зважаючи на трагічний контекст їх застосування, утворить належне підґрунтя для правосуддя перехідного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#n342> (дата звернення: 20.07.2023).
2. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022: справа № 308/9708/19, провадження № 61-18782св21// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 20.07.2023).
3. Постанова Верховного Суду від 18.05.2022: справа № 428/11673/19, провадження № 61-8291св21// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313> (дата звернення: 25.07.2023).
4. Король В.І. Міжнародно-правові детермінанти та бар'єри обмеження юрисдикційного імунітету держав // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 397–400.
5. Атаманова Ю., Цірат Г. Судовий імунітет держави та нові виклики перед міжнародним правом // lcf.ua: сайт. 13.07.2022. URL: <https://lcf.ua/thought-leadership/international-arbitration/sudovij-imunitet-derzhavi-ta-novi-vikliki-pered-mizhnarodnim-pravom/> (дата звернення: 20.07.2023).
6. Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis. // Судово-юридична газета. sud.ua: сайт. 13.03.2022. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-imunitet-in-ozemnoyi-derzhavi-u-tsilivnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 20.07.2023).
7. Водяніков О. Мистецтво юридичної війни: як позбавити державу-агресора юрисдикційних імунітетів // lb.ua: сайт. 18.07.2022. URL: https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/523500_mistetstvo_yuridichnoi_viyni_yak.html (дата звернення: 20.07.2023).
8. European Convention on State Immunity (ETS № 074). Basle, 16 May 1972. // Council of Europe: сайт. URL: <https://rm.coe.int/16800730b1> (дата звернення: 20.07.2023).
9. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. New York, 2 December, 2004. // United Nations Treaty Collection: сайт. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III-13&chapter=3&clang=_en#EndDec (дата звернення: 20.07.2023).
10. Case of Oleynikov v. Russia (Application no. 36703/04), 14 March 2013 // HUDOC-European Court of Human Rights: сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117124> (дата звернення: 20.07.2023).
11. Case of Sabeh El Leil v. France (Application no. 34869/05), 29 June 2011 // HUDOC-European Court of Human Rights: сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105378> (дата звернення: 20.07.2023).
12. Case of Cudak v. Lithuania (Application no. 15869/02), 23 March 2010 // HUDOC-European Court of Human Rights: сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879> (дата звернення: 20.07.2023).
13. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening) // International Court of Justice: сайт. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143> (дата звернення: 20.07.2023).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: від 04.11.1950 // База даних (БД) «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 23.03.2023).
15. Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах: від 02.07.2019 // База даних (БД) «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov>

- ua/laws/show/973%20001-19#Text (дата звернення: 20.07.2023).
16. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах: від 22.01.1993 // База даних (БД) «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення: 20.07.2023).